

պատմութեան. Եւ երբ անցեալ տարի լըյս տեսաւ Սփրատեան Աբդառափիոսի պատմութիւնն իւր «Մովսէսապաշտական» յառաջանումը արժ. Մեհարազ վարդապետի մեղքով, Պր. Ստ. Մալխասեան շտապեց իւր դասանալը նորից կրկնել եւ անկախաբար իւր Համաձայնութեամբ արտայայտեց Հեռաւեալ միտքը. «Ազգայն է այստեղեան եօթնեւորորդ դարից դէպ ի վեր, դէպ ի վեցերորդ եւ հինգերորդ դարերն ուղղել (խորհնացու մասին) հետազոտութիւնները» («Մշակ» 1897 Սեպտ. N. 113): Լազիկ մի ամիս անցած «Արարատ»-ում (Սեպտ. Լոկտ. եր. 422—24) լըյս տեսաւ շնորհ. Գ. Յեր-Մկրտչեանի յօդուածը, որի մէջ նա հրաժարում էր իւր բազմամեայ կարծիքից եւ յայտարարում էր. «678 Թուրք տաւալ խորհնացու Հայոց պատմութիւն չկար»: Զարմանքիս չափ չկար եւ չէի ուզում ակամեմբերիս հաւատաւ, երբ Գ. Յեր-Մկրտչեանի վերաբերեալ յօդուածից յետոյ Պր. Ստ. Մալխասեան մի օր ներս. Գալղիքի ուսուցչական սենեակը մտնելով, յայտնեց, որ ինքը Զ. դաս. աշակերտներին աւանդել եւ խորհնացու պատմութիւնն իբրեւ չէ, դարձ գործ եւ դարձով աշակերտներին անփափարակի արժամութիւն եւ պատճառել, որովհետեւ աշակերտները շատ սիրելիս են ժողով պատմահայրը:

Արգ. Պր. Ստ. Մալխասեանի այս չափազանց յանկարծակի կարծեաց փոփոխութիւնը՝ ինչ համար բոլորովին անհասկանալի էր Նախ կարծեաց փոփոխութեան մէջ տաւալն անգամ չէիք համարէիք Պր. Ստ. Մալխասեանի մօտ: Պր. Ստ. Մալխասեան առաջ յայտնի էր իբրեւ Թուրք «Նոր-դարական», յետոյ յանկարծակի դարձաւ Թուրք «Մշակական»: Ի հարկէ այսպիսի կարծեաց փոփոխութիւն Պր. Ստ. Մալխասեանի անձնական գործն եւ մէջք ամենեւին արժանիք չէր կեղծ նորա անձնական հաշիւների մէջ խառնուելու: Միայն մենք չենք կարող հաւանել որ Պր. Ստ. Մալխասեան գրականական տապալիքն եւ անձնական հաշիւների տեղ գործնել: Երբ լըյս տեսաւ Պր. Գր. Խալաթեանի «Հայոց վեպ» եւն, որի մէջ Պր. Խալաթեան իւր 12 տարի տաւալ անեցած Հայեացքը խորհնացու մասին՝ բոլորովին փոխել էր, Պր. Ստ. Մալխասեան բողբոջեց այդ անհաստատութեան դէմ, տակնով. «Երբեք ըստեմբար բողբոջեց այնպէս («Գալ. Փարպեցի եւ Գրքեր նորին»), ճշմեց գտնելու գաղտնիքը, թէ ինչ գիտաւորութիւններով թաղացել եւ Ղազարի՝ եր գիտաւոր աղբիւրը — եւ ի հարկի դասու: Բայց այսմ 12 տարի անցած նա յետ ե վերջնում իւր մեղադրութիւնները Ղազարի դէմ, եւ յայտարարում է, որ իր առածները Ղազարի եւ խորհնացու բանագրաւութեան մասին պէտք ե ընդհակառակն հասկանալ, այսինքն գողն ու խարդախողը ոչ թէ Ղազարն, այլ խորհնացին է. — ուրեմն 12 տարեայ ընթացքում, կարծես մի մոգական գաւազանի հարուածով, արդարն ու ճշմարիտը գող եւ խարդակն են դառնում, գողն ու խարդակը արդարն ու ճշմարիտը դարձում ենը, եւ յուսանք, որ մեղ Հեռա խոյր ընթերցողները նշմայեւ, որ մի հեղինակ 12 տարի մի մասնագիր իւր ուսումնասիրութեան առարկան գործնելով,

կարող է բոլորովին բնական կերպով, առանց «կախարդական գաւազանի», իւր հայեացքը բոլորովին փոխել այդ մասնագրի մասին, բայց երբ այդ քանի դէմ բողբոջողն ինչն երկու ամսուայ ընթացքում իւր հայեացքը խորհնացու պատմութեան մասին բոլորովին փոխում ե խորհնացուն Ե. դարից տեղափոխում ե Ե. դարը, այդ իրաւ որ միանգամայն անհասկանալի ե եւ «առանց կախարդական գաւազանի» չէ կարող յառաջ գալ: Եթէ մենք ցանկանայինք Պր. Ներսիս Իւզուկեանցու լեզուով խօսել, Պր. Ստ. Մալխասեանի վարժուելը աճապարաւութիւն, (jonglerie) պէտք ե անուանելիք:

Պր. Ստ. Մալխասեան քաջութիւն չէ ունեցել մեր արդարացի նկատողութիւններն իւր վերայ առնելու, եւ ահա հրապարակ դուրս գալով, ճշմունք ե մեր երկասիրութիւնը սեւաշնել: Պր. Մալխասեան իւր յօդուածի յառաջաբանում յայտնելով, որ մեր զբոյրին ոչինչ նոր բան չէ պարունակում, որ մենք մեծաբարկը ինք մի գործի «առանց ունենալու հարկաւոր պատրաստութիւնը այսպիսի գործ կատարելու», սկսում ե մեր զբոյրի թերութիւնները «փառսերով» ցոյց տալ ե ապա իւր վերջաբանում լրացնում ե իւր յառաջանը հետեւեալ խոսքերով. «Պր. Գալղեանն թէ իւր հիմունքն ապով, թէ իւր հայեացքներով եւ մեթոդով անպատրաստ եւ անհամապատասխան ե

Ե Պր. Ստ. Մալխասեան մի դէմ բողբոջում է, որ մեք իրան «տեղ ենք տաւել» ինչ որ չէ տաւել, եւ լուսնութեան ենք տաւել» ինչ որ տաւել է, որ նորա յօդուածը «Մշակ» 1898, N. 102 «Լուսնութեան ենք տաւել», Սփրայն եթէ այս յօդուածը յիշած լինէիք, Պր. Ստ. Մալխասեանի գործը, այն ե պատուաւոր եղանակով իւր Հին կարծիքի հրաժարումը, որը սուքան գիտաւոր ե նորա համար, ոչ թէ ինչ հնչածար, այլ տաւել ինչ գիտաւորանք: Պր. Ստ. Մալխասեան կամենալով մի կերպ խորհնացու հեղինակութիւնը պարտաւորեց ապաւել հետեւեալ արհամարհանգրգանքն ենթադրութիւնն ե անում. «Եթէ Մովսէս փիլիսոփայն (որին յիշում ե Ղազարը) նշմայեցին ինչն Մովսէս խորհնացու հեռ, եւ ենթադրեց, թէ նա գրել ե Հայոց պատմութիւնը՝ պէտք ե ուրեմն ընդունիք, թէ այս պատմութիւնը եօթնեւորորդ դարի վերջերսմ կամ ութերորդում մեծամեծ փոփոխութիւնների ե ենթարկուել»: Այս յիշելով երկու «երեւոյթներ», որոնք եղել են իւր թէ յօդուած իւր այս արհամարհանգրգանքն ենթադրութեան ե որոնցից հեղինակն ինչն է, Պր. Ստ. Մալխասեան շարունակում է. «Եթէ այս ուղղութեամբ ջգնանք լինելները շարունակուեն ե արդիւնաւոր հետեւեալ ունենան, այն ժամանակ ինչ հաստատութիւն, թէ Ե. դարում արդող փիլիսոփայ Մովսէսը՝ Մովսէս խորհնացին է, թէ նա գրել ե ի միջ այլոց եւ Հայոց պատմութիւն, որ Եւր. դարերում նոր խորհնացութեան ե ենթարկել նորաւոր յաւելումներ ե երեսուամեք կրեւել», Եւս գրեալուական «դարեւոր, այս ե Զեմալեւ «Հանդէս Ան», իմաստը պատմութեան նկատառութիւնն այս առթիւն Պր. Ստ. Մալխասեանի 1898, Օգոստ. Սեպտ. եր. 382, Նշմայեւ եթէ ցանկանայինք աւելնք տաւել, պէտք ե յայտնած լինելիք: որ այն ինչ որ Պր. Ստ. Մալխասեան «Փառսաւոր պատմութեան ուսումնասիրութիւն» եր անուանել, բարեբընտաւ Գալղեանից մի վերին առարկան դասաւորել յօդուածի սկսողող բանագրութիւնն ե, որ լըյս տեսաւ «Հանդէսում» 1898 ե որը Պր. Ստ. Մալխասեան եւս իւր «Իւսումնասիրութեան» մէջ յիշում է:

բանասիրական գննութիւններով պարագլու, եւ նրա այս դրբայր իսկապէս մի ծաղը և բանասիրութեան վրայ: Կա ու միայն չէ արտաբանում խորեանցու պատմութիւնն եւ նրա անձնուարթութիւնը՝ այլ եւ սխալ ու խափ դատարարութիւններով աւելի՛ց շփոթութիւններ եւ ստեղծում. չարտում և խոչընդոտ, բայց ձեռնհաս չէ լուծելու...: Գեղեցիկ խօսքով՝ այս դրբայր իսկապէս եւ աշուտաթեան յայտնիք անվիճելի ապացոյցներ և ասելիք, որ ամբողջապէս կապակեցի և գաւառում բնիք բնորոշ աշխուժ եւ կորցնում և նուեւ այն համարտ նշանաւորութիւն՝ որ կարող էր սննեալ իբրեւ համեմատութիւն փառասան եւ խնդրանք պատմութիւններէն, Բայց այս գեւ. բառական չէ Պր. Ստ. Բախախտան գիտնական բանասիրութիւնը անցնում և անհնազանդ, լուս.թեան և մատնում մեր դրբայր բարբ. լուս. կողմը, իւր բանասիրութեւ համեմատ և ծաղկով եւ անվիճելի գաւառանկներով, անհնազանդելի ճարպկութեամբ աշխատում և մեր ասածները չհասկանալով, այս կողմ այն կողմ և բնկնում իւր ասածները համար կոմունիկցիներ զանգուր, գիւմը, և “Հանգիստ Կոմունիստ” խորագրութեան հեղինակութեամբ: “ժամանակ” եղած “բողոքներ”

1 թէ որպիսի ճարգութեամբ աշնամ է Պր. Սա-
Մախառանի մը զբոք յառից եղան մէկի գ նշանադա-
նելուն ի Զում մը մէկնէ, ոչ երևում է Հնտիւնա-
դեպիցն. «Հնտիւն Սմ», իմաստը իմանալ էր Հարցոյ
ընկերներէ մը «Մովսէսապետ», ըմբփնեմբից ձին է.
Ինչպէս իմաստը իմանալու գտնադասինք երևում է, բայց
ըր ներկայացնել էր յօտանալուն տակին Սճոյ այդ
գտնադասինք. «Բաւարը ինկիբը չնն փոխել (լւս, լսեցե՛ք
Պր. Սա. Մախառանի կը Համբարձեմ)» Թերեւս մնչը պ-
ղալը՝ թաղույթն անք քանի ճէ փոքրեք, բայց աւե-
լորդ ուսումնասիրութիւն չէ Գաղաքեանք յօտանալ
Սմ, ուրիշներն ալ կրնան չն լսու ինքեք, բայց ին-
ճանք իմը Համբարձեմ ինկիբնք, որպէսզով առաջըլքի գտն-
ադասինք կը որովք իտրեմեցայ «Մովսէսապետներն»,
Հմտ. «Հանքն Սմ», այս թիւը է՛ 184, տո՛ւ 42-43-ը
Պր. Գաղաքեանի տարբը կը խորհէ Ս. Մախարոս... ի-
նչպէս ընկերբոցը առնում է, այս գտնադասեանը ոչ
թէ ինչ էր, որ իտեք ի Զում թէ շարքաթը իմանէ Սմ
իմաստհարաբ ինչպում էր ընկերբոցը յընէ, թէ ինչ-
պիսիք բանք էր կորացնել Պր. Սա. Մախառանի այս ա-
նչըր մէկ էր Բնչաթիք իմանալնք էր ցանկ եղան ճէ՛ Սմ,
մնչըր փոխի կարգը նշը կրննէ Պր. Սա. Մախառանին
թէր նման Մովսէսապետներն, որ «Բաւարը ինկիբը չնն
փոխել», բայց թէ որ տասներորդ տարե մովսէսապետա-
նելունէ կարգանք էր, ոչք երևում է Հնտիւնա-
դեպիցն. Պր. մը ինչպի՛ս թէ բաղադր է նաեւ Պր. Կարաթ-
րիւշապետցին, որի սնագր յօդաւաններն այս տրեք Հրա-
տարութիւն եղան «Մախարոս» Պր. Սա. Մախառանի որքա-
տարութիւնն Պր. Վ. Ինչապետի մը ճէր բաղադր
որ մնչը իտրեմեցում տանալնէ կնք օտարեք, խաղաք,
աղանէ մը, փնտրել մանանի ինչ Թորք Սեկարանի տ-
նուանում է Ալէի, Գալ, անանի, ինչպատա . . . «Մալի»,
(Նր. 216) Էր այսպիսի բաւարը Պր. Սա. Մախառանի
Գաղաք յոյնքը կարգադրել է սիրով լսու. . .

Պր. Ստ. Մաւրաեանն թշուառել է իրան մը
միջքն աղճատել, մեզ առել առլ այն, ինչ որ մը
մարդոն անպա՛մ չէ անցել: Մենք մը դրըսոյն նախաբա-
նում առել էինք: «Արդէն մեծիդ տառլ ուրիշ Հնդկնակ-
նիք դառնալու էին խորնապառ պատմութեանն այս մասին
առաջադասորութեանն եւ Հասել էին շատ առաջիկ երդում

րին, ... բայց բաւական չէ քննադատի համար հրապարակ երելն եւ մէկի գրութեալքը սեւացնել, Կորսն վերադրել, այլ եւ քննադատը պէտք է կարգաւորուի նայ իւր ասածները հաստատել, այլպէս նա հասարակութեան առաջ ոչ թէ քննադատ, այլ զարարատու կ'երեւայ: Այժմ Պր. Մարկոսեանի իւր գաղափարը կարգաւորել եւ եւ մնալ կէտ առկէտ նորան հաստատարանելով, ցանկանում ենք պաշտպանուիլ: Թող ընթերցող հասարակութիւնը լինի մեր մէջ գաղափար:

1. Ուշ դրժ մտքով չէ անցել իմ գաղչկի վեհապալիրը սխալ համարելով, բայց ահա դր. Սաւ. Մարխանտեան նորա թէլ թէլ չեղան անհարթութեան («Իր, փոխ. սրտ») եւ թէ մտքի սխալ է գտնում՝ եւ մի մտքով նկատաւթիւն է անում» (Մշ., 201, 2, IV, 34-35), որ խառնադասում են չկարողացաճը հասկտալ, դարեւել է թէ Պր. Սաւ. Մարխանտեան «Փաւտասը Յաջիկ է անկարգալի» (ա չկարգալիւում) ղ տուելով, կարծում է, թէ մնըր կանցել ենք տուել, թէ յարեւնացիի Փաւտասի զգտումութեան մտտեանն է խարգախել։ — Եւս լիցի, ամէնքին հասկտալի է, որ մնըր ուղիւ ենք տուել, որ յարեւնացիի Փաւտասի զգտումութեան բովանդակութիւնն է խարգախել, եւ որ այլ խարգախումն զգտումութիւնն այլոր ոչ թէ Փաւտասի այլ յարեւնացի մտտեանի մէջ է գտնում։ 2. Պր. Սաւ. Մարխանտեանի աւարկութիւնը միջ ջրթմարի մազթարութեան աւթիկն («Մշ., 201, 2, IV, 39-41, 1, 9) իրաւայ ենք գտնում եւ բնշունւում ենք բայց թողըւում ենք այն բանի գէմ, որ Պր. Սաւ. Մարխանտեան իրութեամբ անցնում է այն իրաւը, որ մնըր տուել ենք ջրթմարի թաղման (երկաթի. եր. 20), ժամանակագրութեան եւ խաղաղութ. թաղըրդան գերի մասին (եր. 30-31, 34-35, 53), որ չէ կարող հետադըրբի չլինել աւճն մի բանտարի համար։ Արեւմէս դր. Սաւ. Մարխանտեան խաւափում է մեր երկարաթիւթեան թովանդակութեան մասին խաւելաւ եւ միայն մեր խիտ զգրմաննեիկ յետեւել է բնշում։ 3. Նոյնը չենք

պրաքտիկանք: Գնից գաղտնիքով այդ բանասերներից ոչևանաժանեցիկներ են համարվել նպոյտիր եղբայրսանքանքն, երբեք չունք չնոր առնել յնքնուր, որ այդպիսի եղբայրսանքանքն համարելն գաղտնիք գաղտնախուսելն է մեր նախորդներիցն, Պարզ է, որ այդ սաղեղելն մերն իր անկողնի մարդն առաջադրուքն, որ բաղկացած է երկու մասից: Ծ. մասը նրնց արտադրող արդեն գտնուել են ճնայնախորհրդ, արդն իսկնառնացու գտնուելն թանու: Թանուսիրուքն մարդ գտնուել են, եւ թ. որ ամենախորհրդն է, մարդ երբեք չունք գտնուել որ անխառնակն մէլ յնքնուր, որ այդ կամ յնքն իրաւագործութիւնն է այդ կամ յնքն ճնայնախորհրդ: Բայց ահա՛ ինչն Պր. Աս. Մախիանանն ինքնուրն է այլնաղտնիքով մեր բարեւոյն իւր յօրուանի նախորսանքով՝ յայտնուելով, որ մարդը իրից նոր բանն է գտնուելութիւնն, այլ միայն յնքն կրկնութիւնն են, արտւն է աղտուցեցանքն, որ այդ բանն մերն են իրաւագործութիւնն ենք մեր նախորսանքով, ասուք են Պր. Աս. Մախիանանն մեր վերջիվերջ մտքի միջոցն առաջին մասն է յառաջ յերեսով, իսկ՝ Գնիցն գաղտնիքով այդ բանասերներիցն ոչևանաժանեցիկներ են, լուսնեանն է ասուին Պր. Աս. Մախիանանն ինքն յնքն: Գտնուելն իր լինիւր, ինքն է հարկաբարդութիւնն ամեն գտնուելութիւնն մեր գտնուելութիւնն: Եւ այդպիսի եղանակով մեր մանքնն աղտուցեցանքն:

կարող առել Պր. Մալխասեանի այն առարկութեան մասին, որ անում է հիւսիսականներէ արշաւանքի առթիւ («Մշ.», 201, 3, 1, 10—40)։ Այն խորեանացու խոսքերը, «որոց պատահեալ պատերազմաւ (որ թարգմանի պատերազմելով, ճակատամարտ տալով (sich in eine Schlacht einlassen) արեւելեանն եւ արեւմտեան զօրեւն Հայոց... եւ զՄիհրան սպանեալ եւ զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ» ի թիկունս ընկեցեալ թշնամացն (որ թարգմանի թշնամութիւն մը հիւսիսային զօրքի շարքելով եւ իրենց յետեւում թողնելով, եւ ոչ թէ «հալածելով») հասեալ ի դրամա Վաղարշապատու պաշարէին։ Սորանց յետոյ խորեանցին արեւելեանն եւ արեւմտեան զօրքերին Վաղարշապատի մօտ նորոց ճակատեցնում է հիւսիսականներէ դէմ եւ յաղթել է առիւն։ Ուրեմն Հայոց, արեւելեանն եւ արեւմտեան զօրքերն երկու անգամ պատերազմել են հիւսիսականներէ հետ, որ Պր. Մալխասեան միայն մի անգամ է ուզում հասկանալ։ Դարձեալ անհասկնալի է ձեռն, թէ ինչպէս եղաւ, որ արեւելեանն եւ արեւմտեան զօրքերի առաջին անգամ պատերազմելն անհետեւորէ անհետեւորէ անցաւ, որ խորեանցին փոխանակ այդ պատերազմի հետեւանքի մասին պատմելու, Միհրանի է օգնանել տալիս։ Դիտեալով թէ որ այստեղ եւս Պր. Մալխասեան բաւականաւոր է մի պարզ նկատողութեամբ եւ չէ բարեհաճում մեր գրքոյն թովազգալութեան մասին խօսել։ Մենք եր. 38—42 ընդգծելով բացատրել ենք խորեանացու յիշած «չորեակի սպարապետներին» դադարէրը, որը չէ կարող բանասիրի համար հետաքրքրի չլինել։

է. Մենք մեր գրքոյնում, եր. 98 յոյց ենք տուել, որ խորեանցին իւր համար «թուղթ Արշակայ առ Վաղէշի մէջ «արձակեցաք գունդ հինից յերկրդ Յունացն» յօրինել է Փաւստոսի պատմութեան վերայ, «առանց նախօրք կամ գունդայ յետոյ պատմելու, թէ Արշակն երբ, ինչ առթիւ գունդ զոյկեց Յունաց երկիրն աւերելու»։ Պր. Մալխասեան սորան պատմախնամ է. «խորեանցին նախօրք պատմել է, թէ երբ եւ ինչ առթիւ Արշակ գունդ զոյկեց Յունաց երկիրն աւերելու»։ Տես Գ. Գլ. իե, եւ ինքը որ Դադարանքն խորեանացու այս պատմութիւնը արտաբերել է իւր գրքում եր. 87, առանց հասկանալու կապը խորեանացու իե. եւ իեթ. գլուխներէ մէջ («Մշակ», 201, 3, I, 59—64)։ — Դատարար Փռաքեմ, աւրել ոչինչ, խոր. Գ. իե. ամենեւին չկայ այն, ինչ որ պնդում է Պր. Մալխասեան։ Ուրեմն Պր. Մալխասեան իւր ստանեւ ընթերցող հասարակութեան ընդունելի կապուցանելու համար այսպիսի անեղբիւրի միջոցներն եւս գիտում է պնդում է մի բան, որի հետքն անգամ մասնագործի մօտ չկայ։ Ե. Մեր գրք. եր. 108 խօսելով խորեանացու մի այլ կեղծիքի մասին, յոյց ենք տուել, որ նորա «ինչպէս մի անգամ խաբար է գրծող թագաւորին» խօսքերը միմեզմայն անակնկալ են եւ ներկայացնում են «մի անխորհրդիւն Վաղէշի մահու մահաւոր առաքալի մասին, որ խոր. գիտե՞ր Փաւստոսի պատմութիւնը»։ Պր. Մալխասեան մէջ պատմախնամ է. «խորեանացուն պետք

եղաւ կարգաւ, խոր. առաջը, Գ. իե, պատմել է, որ Արշակը մեծն Դերեսին ուղարկել էր Բիւզանդիոն, Վաղէշտեանն էլ կայսեր մօտ հաշտութիւն խնդրելու, հարկերը վճարել խոտորանալով, եւ մեծն Դերեսն յաջողել էր այս հաշտութիւնը զուրկ րեղել։ Իսկ երբ սորանից յետոյ Արշակը Հապուհին զօրք է օգնութեան տալիս Յունաց դէմ (Գ. իե)՝ բնականաբար նա եւ նորա միջնորդը ուխտադրած է խաբար պետք է նկատուէին, որ այսպիսի հանձնարել մեկնութեան կը նախանձէին նոյն իսկ ճարպիկ սոփիստները։ Մեր գրքի եր. 73—74 եւ 99—109 յոյց ենք տուել, որ Դերեսն Մենք երկու անգամ պատգամաւորեւ առ յայնս Վաղէշի ժամանակ հակապատմական զորոյներն են, իսկ եր. 87 յոյց ենք տուել, որ խոր. Գ. իե. նոյնպէս հակապատմական զորոյն է Պր. Մալխասեան փոխանակ խօսելու մեր եղբակացու թեանց մասին, ախաւսում է խորեանացու կեղծիքներին որովոր մեկնութիւն տալ։ Ուրեմն այստեղ Պր. Մալխասեան ճշմարտութիւնը ծածկում է հասարակութիւնը։ Ամեն իր բանասիր իւր գրած իւրաքանչիւր խօսքի համար պատմախնամաւոր է ընթերցողը հասարակութեան առաջ եւ պետք է զգոյշ լինի ընթերցողը հասարակութեան մտքերի հետ խաղաղուց։ Դիտեալով Պր. Մալխասեանի արտի եւ բնաւորութեան անը մարդկանց ներքիւ է գրականութեան ասպարէզն եւս անձնական հաշիւներէ ասպարէզ գործնել։ Բայց միշտ ներքիւ է նոյնպէս դիտումը ճշմարտութիւնը ծածկել հասարակութիւնից եւ մարդկանց մտքերը մոլորեցնել։ Ե. Ուղիւ է մեր խոր. Գ. իե. «սպարապետ հովանաւոր չլինեալ» բառերը վերցրել է Երեմիայից եւ խորոյժ Կոստանի համեմատել է Յովակիմ թագաւորի հետ, եւ Պր. Մալխասեանի առարկութիւնն եւ պարզ բացատրութիւններն այս առթիւ («Մշակ», 201, 3, I, 82—90 եւ 204, 2, II, 12—VI, 10) անգոր են մեր տառածները հնարելու։ 7. Աւերող հակաճառութիւն է Պր. Մալխասեանի առարկութիւնը «Երաւէշներին աւանդութեան» առթիւ («Մշակ», 202, 2, II, 1—III, 25)։ Պր. Մալխասեանի առարկութեան մէջ մի ներքին հակասութիւն կայ, որ ինքը չէ նկատել։ Պր. Մալխասեան ընդգունում է, նոյն իսկ շատ վաղուց ասացուցած է համարում, «որ խորեանցին օգտուել է Փաւստոսի պատմութիւնից» («Մշակ», 201, 2, III, 24), իսկ նորա վերջոյն առարկութիւնից միայն այս է հետեւում, որ խոր. օգտուել է Փաւստոսի պատմութիւնից ի բոց օգտուել նորա Ե. գլուխ. Գլ. ԼԳ, որովք գտնում է Աւերջներին աւանդութիւնը։ Այդ այս կարելի բան չէ։ Ի՞նչ այն անվանական գրքոյնը, որ կոչւում է «Սերէտի Ե. գլուխ» եւ թէ խոր. Ա. Ժե. ընդհանուր աղբիւր ունեցած են Փաւստոս, Ե. ԼԳ, իսկ խոր. Ա. Ժե եւ Սեր. Ա. գլուխ. վերջոյն հաշտութեան մէջ եղած առեւտրութիւնն այնպէս հաստատուելու որոշուած չէ, ինչպէս Պր. Մալխասեան կարծում է։ Իսկ Պր. Մալխասեանի որպիսի օւղէ գրել թէ՛ «Պր. Դադարանքն ծանոթ չէ Հայոց հին մասնագործներին եւ նրանց մասին եղած ուսում

նախնական», «Պր. Գաղաթան ազգաւ ե գրականութեան», մեջ չեն կաշոււ, այլ ցոյց են տալիս միայն Պր. Ստ. Մալխասեանի ոչ այնչափ ազնիւ վարմունքը: Պր. Ստ. Մալխասեան նկատուելով, որ «Սերէսը շատ ծանօթ մասնագիր է», յայտարարում է ընթերցող Հասարակութեան առաջ, որ մենք նոյն իսկ Սերէսի պատմութեան հետ ծանօթ չենք, առաջ մասնելով, որ գրանով ինք իրան ամբաստանում է: Երբ Գրանից մաս 5 տարի առաջ լոյս տեսաւ մեր «Gründung des Bagratidenreiches etc.» գիտաբանական, Պր. Ստ. Մալխասեան շատապէս Հասարակութեան ծանօթացնել նորա բովանդակութեան հետ («Մշակ», 1893, թ. 18): Իսկ մեր գիտաբանացիայի եր. 85, Դաս. 1 եւ եր. 101 Դաս. 6 պէտք է տեսած լինէր, որ Սերէսի պատմութիւնը մեզ քաջ ծանօթ է:

8. Պր. Ստ. Մալխասեան մեզ իրաւ յանգիմանութիւն է կարգում, որ մենք «մի գիւտ» ենք արել — 404 թ. թուականը, որ Հայոց գաղութեան սկիզբն է, առանց դիմանալու, որ այդ գիւտն արդէն արած է մի քանի տարի առաջ Պր. Իս. Եսայի թիւնեանից («Մշակ», 202, 2, III, 26—24): Արդ այդ «գիւտն» մենք արել ենք Վորիւնի վկայութեան եւ Թաւրեանական այդ գործողութեան հիման վերայ, որ կոչւում է հայնոմն: Վորիւն առում է «ի գրողութեանն Հայոց մինչեւ ցփաճանս արդոյն (Մեթափայ, 1439) ամբ 35», իսկ մենք միայն տուել ենք. «Հանելով սուրբ Մարգարի մահաւան թուականը 35, կը ստանանք 404, որ Հայոց գաղութեան սկիզբն է», Միթէ այս «գիւտն» միթէ այսպիսի վարդ հաշիւ հասկնալու համար կարեւորութիւն կոչ զանազան դրեք կարգաւ: Յերաւի մենք մի գիւտ ենք արել բայց այդ գիւտը ոչ թէ 404 թուականն է, որ կարող է ամեն մի աշխարհ կը տնէ, այլ այն ժամանակագրութիւնն է, որ մենք կազմել ենք Ներսէս Մեծի եւ Պապ Թաւաւորի յաջորդների համար (երկուս. եր. 150—166) եւ որն իւր նորութեամբ չէր կարող հետաքրքրաշարժ չլինել Պր. Ստ. Մալխասեանի համար: Բայց Պր. Ստ. Մալխասեան մեր զբոյրին անաշուտութեամբ չքննադատելով, այլ միայն գաղափարելով եւ սեւեռելով՝ նկատում է. «Բանագրութեան եւ հակառակով Վորիւնին՝ աշխատանք է (Պր. Գաղաթ.) բացասարել Վորիւնի մէջ նկատուած երեք միմանց հակասող թուրքեր Գրանիւնեան եւ Մեթափայն գրերի գիւտի ժամանակի մասին», 9. Պր. Ստ. Մալխասեանի առարկութիւնները, թէ մենք «անշուտ չենք վերաբերուել զեպ ի խորհանցին եւ զեպ ի փառաստօր, որովհետեւ խորհանցուն ժամանակագրական սխալների համար «շատ խոկ, մանկական հասկացողութեան» տեք ենք հաշուել», նորա սխալները «անմիա զբոյց», «ժամանակագրական այլաեզակութիւն», «անմիա թուական խաղեր» ենք տեսնում, իսկ Փաւստոսի համար ստում ենք, որ նա «սխալում է», կամ նորա «Թաւաւորն յունաց», բառը 1 կայսրների համար գործածելով «լուսմ» ենք, փոխանակ Պարսից «միլիոնաւոր, զորքերի առում ենք «100 հազա-

ւաւոր» («Մշակ», 202, 2, III, 48—IV, 43), կարաւ չեն պատասխանի, որովհետեւ շատ շնչին են: Նկատենք միայն, որ Փաւստոսի մուրաբիւթիւն յունաց կայսրներին միմանց հետ չկոխելու նկատմամբ ինչպէս եւ ժամանակագրական մուրաբիւթիւնները լուսմիւն ենք տեսել. տես երկուս. եր. 63 Դաս. 3, որտեղ աւել ենք «Փաւստոսի ժամանակագրական մուրաբիւթիւնն են. Ներսէսը վաղէն կայսր մի պատգամաբարուելով, նրանից պարտւում է եւ 9 տարի պարսի մէջ մնալով, վաղէն կայսր մահաց յետոյ վերադառնում է Հայաստան: Հայ-պարսկական պատերազմը, որ տեսնեց 364—367/68 թուականը, ըստ Փաւստոսի տեսում է 30 կամ նոյն իսկ 34 տարի, որ ի հարկի տու է», երկուս. եր. 66 Փաւստոսի մուրաբիւթիւնը հարցական եւ պարմացական նշաններով նկատուել ենք եւ եր. 99 Ներսէս Մեծի առ Յոյն պատգամաբարուելու եւ պարտուելու մասին խոսելով տեսել ենք. Այս բոլորից յետոյ անկարգութիւն է, թէ ի՞նչ արժէք քանի Փաւստոսի պատմութիւնն, ըստ որում Ներսէս Մեծը պատգամաբարուելով առ վաղէն, նորանից պարտւում, 9 տարի պարսի մէջ մնում եւ ապա նորա մահաց յետոյ Հայաստան է վերադառնում: Սուր Իս. լինու առաջիններն են այս բոլորը... Նոյնպէս աւելորդ բան է Պր. Ստ. Մալխասեանի առարկութիւնը «Մշակ», 202, 3, I, 1—17 մեր գէտ, որի թէգիւն է. «Պր. Գաղաթ» չենք անբարեկիցք է խորհանցուն նկատումը, եւ միայն տեսել ենք, որ խորհանցին կրնանային այնպիսիք լինելով զեկամարուելով արդարաւոր գրեւորութեան մի կայսր, որ Արշակունից թաւաւորութեան եւ Հայաստանի բաժանման առթիւ է եղել: Արդեօք իսկ այս բանն արել է գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ, ինչպէս Պր. Ստ. Մալխասեան դիմում է, հիմնուելով խոր. Գ. Խր. Ի վերայ, այդ երկրորդական խնդրի է:

10. Երբ Պր. Ստ. Մալխասեան զաւով Պապ Թաւաւորի սպանութեան պատմութեանը, փոխանակ բուն ինչորի մասին խոսելու, բաւականանում է մի քանի անհիմն հակաճանաթիւններով («Մշակ», 202, 3, I, 19—34 եւ 204, 2, IV, 12—56) եւ այսպիսով խորհանցուն կեղծիքը, որ մենք մեր երկարութեան մէջ ցոյց ենք տեսել (եր. 187—143), քաղաքական է, գրանցող ցոյց է տալիս իւր ոչ այնչափ բարեխղճութիւնը զեպ ի նոյն իսկ «Մշակի» ընթերցողները, որովհետեւ Պր. Ստ. Մալխասեան գիտութեամբ պաշտպան է հանդիսանում մատնագրական կեղծիքի: Պր. Ստ. Մալխասեանի ասածը, թէ խորհանցուն տարբեր պատմութիւնը Տիրանի կուրացման մասին Փաւստոսից պէտք է բացատրել նորանով, որ «խորհանցին կամ անհատական եւ համարել Փաւստոսի այս պատմութիւններն են, իրր թէ տաւր ազգերի զօրապետի կարողանալով Հայաստանում անպատիւ իրարով սպանել, կուրացնել Հայոց թագաւորներին, ուստի իւր ենթադրութեամբ աւելի հաւանական պատճառներ ենք ընդ. կամ մեծ ստորնութիւն համարելով ազգի համար պայսիր երեւոյթ» նուազ վերաբարական ձեւ է տուել պատմութեան մենք եւս ընդունում ենք իրեն ռւիւր բացա-

արութիւնը Բայց Պր. Ստ. Մալխասեանի այս յա-
ճող մեկնութիւնն ամենեւին Տրեւրում չէ մեր
մի ուրիշ մեկնութեան, մեր մեկնութիւնը թէ
«Խոր. գաղտնի նպատակ ունենալով, Ներսէս Մեծ
Հայրապետի պիտի գահակնէ, այսինքն Պապ Թա-
գաւորին, արքայազն Հաստիսըմ մալ Բեռնոյս
մեծ եւ բարեպաշտ կոյսեր ձեռքով, խաղախել է
Փաւստոսի պատմութիւնը», պահպանում է իւր
ամբողջ այժմ եւ զօրութիւնը՝ 11. Խորենացին իւր
պատմութեան մէջ բաց է թողել Էռնակ Ա. եւ
Յուսիկ Բ. Աղբիւնոսեան կաթողիկոսներէ անուն
ները։ Մեր բացատրութիւնը թէ «Խորենացին
իրեն ջերմ պաշտպան Լուսաւորչի տան կաթողի-
կոսութեան, չէ կամեցել յիշել Աղբիւնոսի տան
բոլոր կաթողիկոսներին, որպէս զի Աղբիւնոսի
տունը ախոյեան ՀՀանդիսաւոր Լուսաւորչի տանը»
(երկուս. եր. 132) Պր. Ստ. Մալխասեան չէ ըն-
դհուում, իսկ մեր ասածը, թէ «Խորենացին կար-
ծես կամենալով Փաւստոսի արքերուել, Էռնակ
Արքեպիսկոպոսին կողմէ և Աղբիւնոսեան» Պր. Ստ.
Մալխասեան այնքան ծաղրական է գտնում, որ չէ
կարողանում իւր ծիծաղը զգուշ («Մանկ», 205,
2, III, 1—50)։ Նկատելով, որ Պր. Ստ. Մալխա-
սեան մի միայն մեր այս պարզ նկատողութեան
վերայ Տիմոնելով, այսպէս թէզու է դնում.
«Պր. Գաղաթախը բանասիրութիւնը շփոթում է
գաղտնի հետ», մինչդեռ այդ ազգայնացանկու հա-
մար Պր. Ստ. Մալխասեան պէտք է հաստատուն
փաստեր բերեր, Խորենացին իւր ամբողջ պատմու-
թեան ինքնագրում այնպիսի աղտութիւն, ան-
հմտութիւն, պարզամտութիւն եւ մաքի հակա-
ռաթիւններ է ցոյց տալիս, որ մեզ արքայեան
հաւատական է թւում, որ նա Էռնակ Ա. եւ
Յուսիկ Բ. լուսութեան տալով (վերջինս լուս-
ութեան տալը ունի իւր առաջին պատճառը, տե՛ս
երկուս. եր. 134—136), կարող էր մի եւ նոյն
ժամանակ Էռնակ Արքեպիսկոպոսին անունով
Աղբիւն-
ոսեան ծիծաղել չէ արգելք, որ Խոր. իւր աղ-
բիւրը (Փաւստոսի պատմութիւնը) խնամքով ծած-
կելով, վերջ պարզամտութեամբ յայտնում է իւր
գողութիւնը, ասելով, որ Պապը նշանակեց Էռ-
նակ Արքեպիսկոպոսին «առաջն մեծի արքեպիսկոպոսին
կեսարոս», որ մեք մեր երկաթիւնութեան մէջ
քիչ ենք եւ (եր. 137) Կոստան ենք եւ Պր. Ստ.
Մալխասեան, ինչպէս երեւում է, մեզ հետ հա-
մաձայնում է։ Իսկ Պր. Ստ. Մալխասեանի նկա-
տողութիւնը, թէ «Խորենացին Աղտուրակեան
եւ կոչում է Աղբիւնոսեան, բայց Պր. Գաղաթա-
խեանը այս բանը մուսայել է նշանակել իւր ցան-
կում», ուղիղ է եւ արժանի շնորհակալութեան
Թէպէս Պր. Ստ. Մալխասեանի յօդաւորը գրում է
քիչ շատ թշնամական եւ ոչ այնպիսի վայել ունով,
սակայն այդ չէ արգելում մեզ Պր. Ստ. Մալխա-
սեանի արքայազնի նկատողութիւնները շնորհակա-
լութեամբ մեր վերայ առնելու։

Պր. Ստ. Մալխասեանի վերջին թէզուսն է.
«Պր. Գաղաթախը հակառակ է ինչն իրան» Այս
թէզուսը Պր. Ստ. Մալխասեանի ապացոյցանում է
հետեւեալ կերպով «Գեղեցիկ մեկնութեանը Լուս-
աւորչի տան կողմնակից պէտք է լինէր կողմնակից

եւ կեսարական ձեռնադրութեան Պր. Գաղաթախի
վկայութեամբ «Խորենացին ջերմաւոր պաշտ-
պան է Լուսաւորչի տան կաթողիկոսութեան», ու
բնիմ բոս Պր. Գաղաթախի պէտք է Խորենացին
պաշտպան լինէր կեսարական ձեռնադրութեան,
այն ինչ նոյն Պր. Գաղաթախի վկայութեամբ
Խորենացին «Հայոց կաթողիկոսներէ կեսարոսըմ
ձեռնադրուիլը լուսութեան է մասնում», Պր. Ստ.
Մալխասեան չէ հասկացել զարծի էութիւնը.
Գեղեցիկի խոսքը Պապ Թագաւորի (869—874)
ժամանակակիցներէ եւ հակառակորդներէ մասին
է եւ ոչ թէ ուշ գարեբուծ սարդոյ մասնագիտներ
մասին։ Երբ Պապը գահ բարձրացան, Ներսէս
Մեծն ահալին աղեղնով թիւն ունէր Հայ ժողո-
վարի արտերի վերայ։ Պապ վառվառն պատանի
Թագաւորը Լանձարայքած նորա ծնող աղեղնու-
թիւնից, նորա թաւաւորում է, նորա արած
վերանորոգութիւնները առաջադրում է (Փաւստոս,
Ե, իդ եւ լա), որով է անպատմելի առեւթիւն
է յարաբանում դեպի ինքը Հայ ժողովրդի մեծա-
մասնութեան մէջ, որ սիրում էր Ներսիսին
Փաւստոսն այս բոլորը պատմելով, ապա յարա-
կում է «Եւ այն չէր մասնում, որ իւր անձն է
կորստեան մասնում» (Պապը), Բայց Պապը շուտով
մի հզոր թշնամի եւս վաստակեց յանձն Բարսեղ
Մեծի, կեսարայի Հայրապետի, որ Ներսէս Մեծի
մտերիմ բարեկամն էր անշուշտ, թերեւս նաեւ
առաւմանակիցը, երբ նա առանց կեսարայի Հայրա-
պետին հարցնելով Ներսիսին նշանակեց սարկա-
ւառ Յուսիկ Բ. ինչ Աղբիւնոսի առկայէ կեսարայի
Հայրապետն այս լսելով, ժողով է գումարում,
լուծում է Յուսիկ Բ. ինչ Հայրապետական իշխանու-
թիւնն, ինչպէս եւ իրաւունքն Հայոց համար
եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու, առաջ բերելով, որ
Յուսիկ Բ. չէ գնալի կեսարիս եւ չէ ձեռնա-
դրուել իրանից։ Ահա այդուհի Ներսէս Մեծի եւ
Լուսաւորչի տան կողմնակիցները, կամ որ նոյնն է,
Պապ Թագաւորի սիրելի թշնամիները, գաղա-
կութեան ձեռք էն մեկնում կեսարայի Հայրա-
պետին եւ չեն ընդունում Յուսիկ Բ. ին իրեն
կաթողիկոս, պատճառ բերելով, որ նա կեսա-
րիայում չէ ձեռնադրուած։ Սորանից ամենին չէ
կարելի եզրակացնել, որ այդ մարդիկ արտով «կո-
շտակից», էին կեսարական ձեռնադրութեան, այլ
քանի որ իրանք թշնամի էին եւ կեսարիայի ար-
քեպիսկոպոսը թշնամի էր Պապին, առաւմանակ
միանում էն իրանք փոքր հակառակորդի հետ,
որպէս զի մեծ թշնամին, այն է Պապին՝ առաջադ-
նել եւ նորա նշանակած կաթողիկոսին ջնանալու
իրեն։ Երբեք արտով կաթողիկոս Հայոց Էռնակ
պաշտպանում է Պապին եւ նորա իրենց նպատակին հա-
նում են։ Բայց այ գարեբուծ, Լուսաւորչի տան
կողմնակիցներն իրենց նպատակին հասնելուց յե-
տայ պաշտպանում են այն, ինչ որ Պապի կենդա-
նութեան ժամանակ պաշտարակում էին. այն է որ
նորա պաշտպան են հանդիսանում Հայոց Հայրա-
պետների կեսարիայից անկախ ձեռնադրութեան
եւ այնուհետեւ ոչ մի Հայոց կաթողիկոս այլ եւս
կեսարիայում չէ ձեռնադրուում։ Այսպիսի կա-
ռակական պատմողներէ ժամանակ շատ

յամանի նկուտ կողմնակցութիւններ առ ժամանակ իրենց հակառակորդութիւնները մի կողմ թողնելով, միմեանց հետ միանում են իրենց ընդհանուր թշնամու գէմ: Ուրեմն եւս կատարեալ իրաւամբ կարող էն ընդունել Գեղեցիկ կարծիքն առանց ինձ հակառակու, քանի որ Գեղեցիկ յիշած յեմարական ձեռնագրութեան կողմնակիցներն իսկապէս կողմնակիցներ չեն, այլ հակառակորդներ:

Եղբայրացիներ: Պր. Սա. Մալխասեան մեր երկասիրութեան բովանդակութեան մասին չէ խոսել: Կա խաղաղացող վերջործ աշխատել և միայն մեր երկասիրութեան մէջ թերութիւններ գտնել եւ մեզ՝ անարգել մեր երկասիրութիւնը սեւաշնեկ: Սակայն, ինչպէս ընթերցողը մեր պատասխանից տեսաւ, նա չէ կարողացել իւր նպատակին հասնել, նրան չէ յաղաղել փառասիրել ջղոյ տալ, որ մեր երկասիրութիւնը հին կրկնութիւնն եւ անպէտք ու անարդէք բան լինէր: Ինչ որ մեզից առաջ բանասիրութիւնը գտել էր, անչը մեր երկասիրութեան ընթացքում բարեկեցութեամբ սխալ էր, չէր ծածկել: Սակայն մեր գրքոյից միայն հին կրկնութիւնը չէ, այլ իւր մէջ պարունակում է նաեւ շատ, շատ նորութիւններ: Պր. Սա. Մալխասեան իբրեւ հայկաբան գտնեցող գոհութեամբ պէտք է ընդունէր մեր երկասիր. 39 գիտողութիւնը, որի մէջ ջղոյ ենթառել խորհրդաւոր մի կողմը քերականութեան սխալն եւ բացատրել ենք, թէ ինչից է առաջ եկել այդ սխալը: Բայց Պր. Սա. Մալխասեան այս եւս լուսութեան անշնեմ է (այդտեղ արգէն նպատակութիւնն անպայման համաձայնութեան նշան է): Արկնում էր Պր. Մալխասեան մեր երկասիրութեան բովանդակութեան մասին չէ խոսել, կամ որովհետեւ իրեն ձեռնհաս չէ համարել նորա մասին խոսելու եւ կամ պէտք է եղբայրացիներ, որ նա մեր երկասիրութեան բովանդակութեան մասին լռելով՝ մեր բոլոր եղբայրացիներից հետ համամայնութեւն է (լուսութիւնը համամայնութեան նշան է): Երբ ստանից մեծ 5 տարի առաջ մեր, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni՝ երկասիրութիւնը լայն տեսաւ, մի սխալ հռչակ թերթում ամ «Այլ աշխատել էր ապացուցանել, որ մեր գրութեան անպէտք եւ անարժէք է, իսկ մեզ անուանել էր անկործան, անսասուն, անիշխանական, հերթադրու եւն: Բայց այն ժամանակ, ինչպէս յիշեցինք, Պր. Սա. Մալխասեան «Մշակում» շքնարարութիւնը վերականգնեց, Երկազանդում, եւս գոհութեամբ խոսեցան մեր երկասիրութեան մասին, երեք գերմանական թերթեր եւս գոհութեամբ խոսեցան, իսկ Եղբայրան ձեռնարկը քննադատեան միջնակով պատկից այն աշխատանքը, որն անարժէք, որի մէջ անկործանութիւն, անսասունականութիւն, անիշխանականութիւն են հերթադրութիւն էին գտել: Երեւի մեր գրութեան լինելով փրճակուած է միշտ երկու միմեանց հակառակ քննադատութեանց հանդիպել: Յուսանք, որ հիմայ եւս շքնարարութիւնը, որ Պր. Սա. Մալխասեան անուանակ է արել, պէտք է դարձեալ կանգնուի: Դիմում ենք խորհրդացու եւ Փառասիր պատմութիւններով

գրադուած հմուտ անձանց. նոյա բարոյական պարտականութիւնն է շքնարարութեան կանգնելու նպատակ:

Տիդիս, 16 Մայիսի 1899 ամի:

Յ. ԴԱՎԱՆԵԱՆ

Ք Ղ Թ Ա Վ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գրականութիւնն եւ մանուսկր անոր մասնագիտական ծիւղերը, միշտ պէտք ունին հանրական քաջալերութեան: Մեր մէջը դեռ շատ հազուագիւտ են այնպիսի գրագետներ որոնք մի միայն իրենց գրչին արդիւններով կարենան փոքր ի շատե ապահով ապրուստ անենալ: Այս պարագան զգալի է մանուսկր. մանագիտական գրութեան զարգացող գրագետներուն համար, որոնք նոյն իսկ մեզմէ անհամամաս աւելի զարգացած եւ հարուստ ազգերուն մէջ ալ միշտ կարօտ են եղած եւ են՝ կողմնակի նիւթակի միջոցներու: Հստակագործ լաւագոյն վիճակ ունին Երեւանի եւ մասնաւոր ալ վիպական գրութեան հերթադրութիւնը, վասն զի ասոնք՝ ընթերցողներու աւելի մեծ շրջան անին կամ՝ իրենց գրութեան ընթերցողներուն աւելի շատ արարածութիւն կը գտնեն: — Մեր պարագրական մամուլը՝ դեռ եւս կը շարունակէ ամբողջ իր մէջ արդէ գրականութեան ամենամեծ արդիւնարարութիւնը՝ եթէ կրնանք այս բառը գործածել ներկայ դեպքիս մէջ. օրագրական շրջանէն դուրս շատ քիչ գրագետներ ունինք խաղաղութեւն ընկերացողներն ինչ որոք, եւ նոյն իսկ այս քիչերն ալ մի միայն մասնագրական ծիւղին չեն նուիրուած այլ իրենց ուրիշ առօրեայ զբաղմունքն ունին, որով իրենց ապրուստը կը հայնային: — Ուստի որպէս զի գրականութիւնը լուրջ հիմանց վրայ դրուի եւ ապահով կերպով զարգանայ, անհրաժեշտ է հաշտել տեղագրութեան կազմակերպել զանազան ձեւերու տակ՝ ըստ պարագայից: Եղած են ի սկզբանէ անտի մասնաւոր անձինք, յատուկ բարերարներ, որոնք չէին խնայել նաեւ առատաձեռն օգնութիւն մատուցանել իրենց յարգած այս կամ այն գրագիտին, եւ կամ իրենց ծախքով հրատարակած են այս կամ այն գիրքը: — Սակայն բաց անկէ որ այս օժանդակութիւնը կը տրուէր շատ անգամ առանց որ եւ է գիտակցութեան, այլ միայն բարեկամին կամ